

Splendorile teologiei, științei și incertitudinile cunoașterii

Ioan PINTEA

N. Steinhardt had a continuous preoccupation with regard to the relation between theology and science. He had two major qualities: the curiosity of the scientist and the special faith of a converted Jew. We're dealing here with an excellent mediator between these two fields. What Steinhardt tells us through his mediation between science and theology helps us better understand the world that was given to us. He establishes a dialogue between different areas, apparently divergent, that have different lengths and types of development, but which offer surprising results when seen as teleological ways to knowledge and faith. The world of science is actually and rightfully a part of God's world. Theologians and Scientists say this more and more often. N. Steinhardt is, from this perspective, an illustrious forerunner and an example that's worth being followed. The essays of N. Steinhardt are extremely generous with regard to the dialogue between theology and science. When you don't expect at all or when you expect less, a reference to a chemical formula, to a theory from physics or mathematics emerges. N. Steinhardt is interested in all that can support, from a scientific perspective, the faith in God.

Keywords: science, faith, uncertainty, creation, marvel, light, cosmology, the ninth sky

N. Steinhardt a avut o preocupare statornică în ceea ce privește relația dintre teologie și știință. A fost înzestrat cu două atribute majore: curiozitatea omului de știință și credința specială a evreului convertit. Despre curiozitate mărturisește Alexandru Paleologu: „N. Steinhardt mă dă literalmente gata cu nemaipomenita lui capacitate de informație. Știe tot, e la curent cu tot: microfizică, cibernetică, biologie, psihanaliză, muzică dodecafonică, artă abstractă, artă concretă, noul roman...” (1983: 60). Despre credință mărturisesc cărțile sale. Valeriu Cristea l-a numit pur și simplu „fizician și astronom (fascinat de găurile negre din univers)” (1992: 47). Majoritatea eseurilor pe care le-a scris în domeniul teologic, *Jurnalul fericii, Cuvinte de credință*, dovedesc o aplecare aparte pentru știință. Chiar și în eseurile cu temă strict literară a subliniat de nenumărate ori virtuțile și serviciile științei, măsurând, asamblând și justificând însă totul din perspectivă teologică. Nu întâmplător același Alexandru Paleologu, i-a spus la un moment dat: „Te-ai făcut teolog, tu toate le gîndești teologic”.

Ceea ce ne comunică N. Steinhardt prin intermediul medierii știință-teologie ne ajută să înțelegem mult mai bine lumea care ni s-a dat. Pune în dialog zone diferite, aparent străine, care au dezvoltări și întinderi diferite, dar care, înțelese ca teleologii de cunoaștere și credință, oferă rezultate surprinzătoare. Lumea științei face parte, de fapt și de drept, din lumea lui Dumnezeu. O spun din ce în ce mai des chiar teologii și chiar oamenii de știință. N. Steinhardt este, în acest sens, un precursor ilustru și un exemplu de urmat. Părintele profesor Ioan Chirilă, într-un articol-preambul publicat în revista „Verso”, scrie că „am atins faza formulării metanoice a limitărilor noastre și am învățat să ascultăm” (2008: VII). E un semn bun. Limitările, limitele te fac să fii smerit. Prin urmare, avem dreptul la dialog, la a fi lucizi și la a înțelege că există în ambele părți surplusuri de întrebări și răspunsuri.

Universul în care trăim, ne mișcăm și murim și despre care știința modernă vorbește doct și argumentat e plin, de fapt, de incertitudini. N. Steinhardt găsește termenul incertitudine drept cheie, șperaclu pentru pătrunderea dincolo de lumea văzută, dincolo de ceea ce pipăim sau atingem. George Ardeleanu subliniază că acest concept de incertitudine, folosit de N. Steinhardt, marchează „un protest față de orice tendință spre dogmatism” (2010: 24). Paradoxal, în interpretarea teologică pe care eseistul o aplică absenței și necunoscutului, acest principiu al incertitudinii luminează și scoate din ascundere, cum ar spune Heidegger, atât nebuloasele și neînțelesurile lumii de aici, cât și ale lumii sperate, nădăjduite, de dincolo. Incertitudinile științei, în viziunea lui Steinhardt, fac posibile certitudinile credinței.

Marile adevăruri absolute (...) nu le putem ști din cauza experienței Michelson-Morley: sîntem înlăuntrul sistemului, nu putem nici face constatări absolute, nici avea certitudini. Ce putem avea? Doar intuiții, bănuieli, credințe.

Putem doar crede, cînd e vorba de lucruri serioase (Steinhardt, 2008a: 208).

Iată, prin urmare, cînd vine vorba de credință, un argument – aducerea în discuție a unei experiențe de tip științific – care indică drept rezolvare puterea credinței.

Pentru a fi concret și exact în acest sens, N. Steinhardt evidențiază majoritatea experiențelor din lumea științei care denotă incertitudinea. În primul rînd experiența Michelson-Morley, apoi toate celelalte: principiul incertitudinii al lui Werner Heisenberg, teoria relativității și a relativității generalizate, pluralitatea planurilor de conștiință, geometriile neeuclidiene. „Nu există dovezi absolute. [...] Axiomele nu pot fi demonstrate; legile fizicii n-au decît un caracter statistic și probabilist” (Steinhardt, 2008a: 464).

Relativitatea devine, ca și incertitudinea, un laitmotiv. N. Steinhardt comentează polemic și se îndoiește de perenitatea și gloria descoperirilor științifice; e nemulțumit că mereu căutăm dovezi și că nu acceptăm credința așa cum este: risc, pariu, aventură, act gratuit. „Toate argumentele filosofice, istorice ori științifice sînt

supuse relativității acestor discipline mereu schimbătoare. Ptolemeu l-a înlocuit pe Aristarh din Samos; Copernic pe Ptolemeu; Einstein pe Copernic. În așteptarea zilei când, probabil, tahionii ori alt fenomen încă neobservat ori alte calcule vor pune în discuție teoria relativității.” (Steinhardt, 2008b: 217)

Prin urmare, teoriile științifice oricât ar fi de celebre, rămân teorii deschise. Ceea ce rămîne etern ține doar de Dumnezeu și de iconomia Lui.

În concluzie, singura certitudine o dă credința. Știința are limite, granițe.

Și ce este credința, după N. Steinhardt? E nici mai mult, nici mai puțin decît depășirea incertitudinii, relativității și probabilității. Chiar asta spune: „Aceasta e credința: depășirea punctului critic al dialecticii” (2008a: 361). Și adaugă: „Există în dialectica simultanelor credință-necredință un punct critic pe care, rugîndu-ne mai departe, îl depășim. Prin faptul că mă rog, deși mă îndoiesc, deși prin urmare nu cred în mod absolut, cred! [...] Depășirea aceasta (stăruința în rugăciune cu toate că mă aflu în stare de incertitudine) presupune un act de curaj. Ca în teorema lui R. Thom, sînt pe vîrfurile neutru și catastrofic, la egală distanță între credință și necredință. Dacă merg mai departe, dacă mă rog, dacă nu mi-e frică să cred înseamnă că risc, pariez, mă avînt, sar în gol, optez – îndrăznesc. Exact ca în regula statornicității de însuși Domnul: îndrăzniți!” (2008a: 361-362).

N. Steinhardt nu propune o credință edulcorată, fără suferință, lipsită de cruce. Dimpotrivă. Exemplele pe care le dă sînt luate din tot ceea ce e mai terifiant, mai negru în cuprinsul Evangheliilor. Cînd vine vorba de credință, crucea e pe primul loc. Ca în fenomenologia și teologia lui Jean-Luc Marion (2000: 117-118), ca în mărturisirile cutremurătoare din *Costul uceniciei* de Dietrich Bonhoeffer (2009: 83-90). Nu spune în *Jurnalul fericirii*: „Devoțiunea mea particulară e Crucea” (2008a: 563) sau „Crucea doar e pe veci?” (2008a: 610).

Cu ajutorul Crucii și a suferinței, incertitudinea este transferată din zonele jucăușe ale științei direct în interiorul stabil al credinței. Scopul? Devenirea, transfigurarea, metanoia. Și nu o devenire oarecare. E pur și simplu temei, fundament, bază. „Incertitudinea este legea fundamentală a civilizației occidentale – și îi e semn zodiacal; e și condiția de bază a creștinismului. Dar ei i se alătură – „nedovedită” pe plan omenesc, științific – acele convingeri care sînt mai tari ca teoremele, ca stîncă. [...] Îndemnat de ele, voi ști mereu ce să fac, prin ele pot oricînd restabili rupea legătură cu Dumnezeu, și bucuria; pe deasupra abisului, postul emițător și postul de recepție pot intra instantaneu în comunicare” (2008a: 174).

De remarcat că, pentru a-și susține argumentația în privința creștinismului, a călugăriei și a stării de incertitudine, nu-l citează numai pe Heisenberg, ci și pe părintele stareț Roman. Rostirile esențiale nu aparțin numai celor mari, ele sînt de găsit de cele mai multe ori și în meditațiile celor mici. Avem astfel formulată o teologie a incertitudinii, la care răspunsul bun îl dau numai credința, curajul și răbdarea.

Creștinismul e riscul absolut, iar viața de călugăr e riscul dus la paroxism. Nu ți se oferă nicio certitudine. Nimic. Numai primejdii, numai riscuri. Nici certitudinea că vei muri măcar acolo, la mănăstire. Că vei rezista. (...) Și nici – culmea – că ai ales calea mântuirii. S-ar putea ca după atâtea nevoințe și mizerii să nu te mîntuiești. (...)

Numai și numai incertitudinii (Steinhardt, 2008a: 493).

Prin intermediul incertitudinii, ce are ca atribut de bază smerenia – fără de care știința, spune André Frossard, „n-ar descoperi niciodată ceva” (1992: 47) –, N. Steinhardt deschide, în cazul de față, absolut toate ușile cunoașterii.

Credința devine mai importantă decît orice și ea singură cunoaște articulațiile complicate din acest univers creat de Dumnezeu. Credința sporită de smerenie, curaj și rugăciune.

N. Steinhardt își bazează credința pe cuvîntul Scripturii, pe incertitudinile asumate de știință, pe „incertitudinile” pe care ți le dă credința experiată (convertirea lui, cazul lui sînt pilduitoare!), dar și pe conexiunile pozitive ce se nasc inefabil în dialogul dintre știință și credință.

Dă o mare importanță ciberneticii, care susține prezența Marelui Programator. „Cibernetica este suprema dovadă rațional-științifică a creației, noțiunea universală de programare nu mai îngăduie nicio îndoială cu privire la existența Creatorului” (Frossard, 1992: 290). Întărește, prin trimerile pe care la face la modelul cibernetic, concluzia la care au ajuns în trecut René de Chateaubriand și în prezent Owen Gingerich, despre proiectul lui Dumnezeu. E important de subliniat că și Chateaubriand, și Gingerich, pentru a defini planul divin al creației, folosesc aceeași expresie: proiectul lui Dumnezeu. Ca și N. Steinhardt, Gingerich este preocupat de Big Bang, apreciind reglajul fin de care s-a folosit Creatorul la declanșarea actului de creație. Iată ce afirmă acesta în cartea *Universul lui Dumnezeu*: „...mulți [dintre astronomi – n.n.] au fost încîntați de similitudinea cuvintelor din *Facerea I*, «Să fie lumină!», cu ipoteticul Big Bang în care universul a început cu o explozie puternică de fotoni energetici. Nu doar această încăpere sau Pămîntul sau sistemul solar, ci întregul univers vizibil era concentrat într-un punct dens de energie pură. Și apoi a urmat explozia. [...] Cu siguranță, un Creator binefăcător a lucrat la producerea universului potrivit pentru viața inteligentă!” (Gingerich, 2010: 62, 64).

Într-un studiu intitulat *Știința și căutarea sensului. Întîlnirea dintre cunoașterea cea mai recentă și intuițiile milenare* un cercetător al zilelor noastre, l-am numit pe Jean Staune, definește în mod exemplar aceste idei generoase pe care N. Steinhardt le folosește ca pe niște tehnici și mecanisme novatoare în derularea demersului său eseistic teologic și literar: „Nu, nu este absurd a gîndi că universul a fost creat pentru derularea unui vast proiect. Da, este posibil ca emergența unei conștiințe capabile de a înțelege universul, de a aprecia frumusețea sa și de a-i cerceta sensul să fi fost așteptată încă de la Big Bang. Da, putem crede că marile intuiții pe care le

regăsim în spatele marilor tradiții ale omului nu sînt iluzii și că marile revelații vehiculate de către unele dintre acestea nu sînt de origine umană” (*apud* Nicolescu, Stavinschi eds., 2002: 212).

Textul despre Hans Urs von Balthasar și noțiunea de splendoare (Steinhardt, 2012a: 102) reprezintă un *psalm* genial, în care se aduce laudă creației lui Dumnezeu, dar în același timp e și un discurs fascinant – cu argumente științifice și teologice – despre frumusețea cosmosului, a universului creat de Dumnezeu. Nu cunosc alt eseu, din literatură, știință sau teologie, care să vorbească perfect despre splendoarea lucrării divine. Steinhardt se referă, desigur, în primul rînd la sistemul de gîndire al lui Hans Urs von Balthasar, dar nu uită și are mereu în vedere, citindu-l, să aplice teoria marelui teolog elvețian la universul dat, fizic și teofanic deopotrivă. E un eseu derivat din filosofia lui von Balthasar, însă, deși scurt, construit pe un amplasament teologic profund, are nenumărate arierplanuri științifice. E textul cel mai limpede despre dialogul complementar dintre știință și teologie. Avem de-a face cu o relatare amplă, deși, cum am spus, condensată ca întindere, despre noțiunea de frumusețe integrală, despre puterea mîntuitoare a frumosului. Sînt pomeniți: Newton, Leibniz, Teilhard de Chardin, Einstein, Doppler-Fizeau, dar și Homer, Platon, presocraticii, Dante, Husserl, G.K. Chesterton, Holderlin, Goethe, Heidegger, Schiller, Dostoievski și opera proustiană. Se amintește de fotoni, spirit cogitant, expansiunea universului, roiurile de galaxii, era cosmonauticii, a pulsarilor și quasarilor, pulsațiile universului. Totul este chemat să definească în mod absolut frumusețea integratoare prin mijlocirea omenească a cuvîntului german *Herrlichkeit*, care, afirmă Steinhardt, „implică atît frumusețea fără pereche, cît și măreția” (2012a: 105). Acest text dovedește, cum ar spune Keith Ward, că „Știința (ca și Teologia, de altfel) sub forma ei cea mai înaltă, de căutare a adevărului și a frumuseții în universul fizic, este departe de a fi lipsită de valoare” (2010: 51). Senzația e de fericire. Toate s-au umplut de lumină.

„A defini frumosul”, scrie Steinhardt, „e lucru peste putință. [...] Întocmai ca și lui pi din trigonometrie, se cuvine a-i recunoaște frumosului calitatea de noțiune nedefinibilă, nesizabilă; caracter transcendentă imaginar, cum au sfîrșit prin a-i atribui matematicienii contemporani. [...] E un necuprins” (2012b: 163-164).

Splendoarea, *Herrlichkeit*, corolarul frumuseții inefabile, ca dat desăvîrșit, este dezvăluită doar ca lucrare a lui Dumnezeu. Ca în Psalmul 18: „Cerurile spun slava lui Dumnezeu și facerea mîinilor Lui o vestește tăria” (2003: 43).

Herrlichkeit, Splendoarea, subliniază Steinhardt, „exprimă momentele de supremă strălucire ale istoriei umane («veacurile de aur», iar aurul nu luminează și el?) și adîncurile cele mai ascunse ale materiei alcătuite din acele particule elementare a căror stare finală par a o constitui fotonii, purtătorii luminii, și toate încercările de armonizare a totalității contradictoriilor libertăți singulare” (2012a: 104).

Într-un text asemănător, intitulat *Actualitatea și inactualitatea impresionismului*, face o analiză, cu accente științifice și teologice de mare forță,

despre Lumină. Mai întâi, îi așază însă pe impresionisti drept predecesori ai lui Einstein și Proust. „Înainte de Einstein, impresionistii au descoperit existența unui continuu spațiu-timp, precedându-l pe Marcel Proust, au priceput că spațiul e tot atât de vremelnic ca și timpul. Au pictat ansambluri de molecule și atomi, mișcarea browniană, forfota punctelor materiale și curgerea nanosecundelor, au transmis privitorilor artei lor dubla senzație (melancolică și fermecătoare) a rușii realității de tainice componente” (2012a: 212). Deși textul pare la prima vedere o cronică plastică, un text laic, de eseistică pur literară, el se descoperă în final ca fiind, de fapt, o omilie profund teologică despre Lumină. Pus față în față cu arta contemporană autorului – voit nocturnă, închisă, viscerală, supusă regimului de coșmar și delir –, impresionismul devine dintr-odată creștin, mărturisitor al Luminii.

...universul, poate, după cum s-a încheat din fotoni, pînă la urmă tot în fotoni se va desface, lumina inundînd întregul continuum relativist. Atunci, într-un fel sau altul, tot la lumină ajungem. De-ar pieri noțiunea de om și orice integrator, de-ar supraviețui numai zburătăcitele particule materiale, lumina – după cîte aflăm – tot va dăinui și, cine știe, la sfîrșit, va domni necontestat. De unde ar rezulta o nebanuită actualitate a impresionismului și o nesperată persistență a picturii care a proslăvit lumina, mereu biruitoare în orice stil, sub orice formă, în tainițele oricărei viziuni, în virtualitățile întunericului însuși, peste orice schimbări și goluri, de sine stătătoare, singură generîndu-se, lumină din lumină (Steinhardt, 2012a: 216).

Ca în Simbolul de credință niceo-constantinopolitan, Hristos este prezent în acest eseu în puterea pleromei Sale și, mai ales, în deplinătatea discreției Sale dumnezeiești. E un eseu care vorbește indirect despre Iisus Hristos ca „Lumină a Lumii” și prezintă sfîrșitul istoriei întocmai ca în Apocalipsă. „Și am văzut cer nou și pămînt nou. *Căci* cerul cel dintîi și pămîntul cel dintîi au trecut; și marea nu mai este” (*Apocalipsa 21,1*).

Aflat în închisoarea din Gherla, N. Steinhardt produce, pe baza unor referințe științifice și scripturistice adecvate, un referat de cosmologie, o teorie despre ce se întîmplă de la al treilea cer în sus; notează: „Îmi repet și-mi sistematizez teoria celor nouă ceruri” (2008a: 285). Referatul e o schemă, o hartă, o scară despre dispunerea, locul și spațiul, așezarea Dumnezeirii în Cer. A iconomiei, a rostului Sfintei Treimi. Modul în care e povestit (pentru că e și o foarte frumoasă, încîntătoare și de neuitat poveste despre Dumnezeu) ne aduce aminte de referatul biblic despre Creație.

În primele trei ceruri domnește și lucrează Dumnezeu Creatorul, Atotfăcătorul și Atotțitorul. [...] De la al treilea în sus, lucrurile se schimbă însă. Orice urmă de contabilitate dispăre. Suim spre Hristos. Galaxiile și eonii rămîn, cumînți, în urmă. Începe greul urcușului. Vămile se întetesc. Pentru că trecem de la Creator la ideea

Treimii, la realitatea unei divinități nu numai atotputernică și ordonatoare, ci și mai ales bună, îngrijorată de soarta făpturilor; iubitoare de oameni pînă la jertfă, izbăvitoare și consolatoare. [...] Pe măsură ce urcăm scara cerurilor, privilegiile sînt mai neașteptate. Printre constelații și roiuri de galaxii, stele novae, pitice și albe, uitînd de predici mînioase, volume de teologie și argumente apologetice, depășind izvoare veșnice de hidrogen – reglate de spiritul profesorului Hoyle –, lăsînd în urmă judecători, constructori, socotitori, profeți, gravi filosofi și geometri neeuclidieni. Sufletul urcă mereu mai sus, curățindu-se, pînă la stația terminus: locul de lumină și verdeață, pajiștea înflorată, [...] acolo unde răsună acordurile divertismentelor lui Mozart, [...] acolo unde se află Dumnezeu cel adevărat, al pruncilor lăsați – în sfîrșit – să vină, oricît de bătrîni de ani sau de împovărați de grele amintiri, să vadă: pe Tatăl cu barba albă, la mijloc, pe Hristos purtător de stigmat și cruce în dreapta, pe Duhul curățitor și alinător în stînga (2008a: 285, 287-288).

Avem a face cu o viziune extrem de bine articulată, complementară relatării Sfîntului Apostol Pavel (2 *Corinteni* 12, 2-4) și interpretării Sfîntului Grigorie de Nyssa (1998: 127) despre al treilea cer, cu reverberații științifice și teologice și în corespondență, mi se pare mie, cu o viziune recentă, de data aceasta pur științifică, despre Cerul fericirii, Paradisul regăsit, Raiul mult rîvnit, conturată de Keith Ward: „Noul paradis nu se va afla la Ierusalim și nici nu va fi o grădină plină de izvoare: va fi o realitate virtuală de cunoaștere pură și fericire, localizată pe un nor intergalactic, mult deasupra Căii Lactee” (2010: 52).

De menționat în acest context și „teologumena” lui André Frossard: „Cîteodată îmi place să cred că Dumnezeu, cu al său simț al umorului, va face pentru cei rafinați un cer ca un magazin plin de obiecte pioase și ei se vor desfăta acolo regăsindu-și copilăria” (1992: 89).

Mă întreb: de ce a vrut N. Steinhardt să ne pună în față acest tablou minunat, această feerie, în care observațiile științei și dogma teologiei să se întrepătrundă și în care Dumnezeu filosofilor și savanților să devină atît de uman și atît de apropiat nouă?

Răspunsul nu poate fi decît unul. Din credința și convingerea că, în ciuda tuturor incertitudinilor și probabilităților, Dumnezeu există și este viu.

Eseistica lui N. Steinhardt, după cum am văzut, este extrem de generoasă cu privire la dialogul dintre teologie și știință. Acolo unde nu te aștepți sau te aștepți mai puțin, apare referința, trimiterea la o formulă chimică, la o teorie din fizică sau matematică; în corpusul predicii apare dintr-odată, surprinzător și imprevizibil, numele lui Einstein sau Niels Bohr. Pentru a înțelege vocația monahală, de pildă, textul, prevăzut cu un motto din Acatistul Domnului nostru Iisus Hristos, începe astfel: „Spre a încerca să o înțelegem și să o lămurim este neapărat nevoie să efectuăm o scurtă incursiune în trei domenii ale științei: logica matematică (algebra), geometria și fizica” (Steinhardt, 2008b: 87). Pe scurt, lumea monahală

intră în comparație: A și Non-A, geometrie euclidiană și geometrie neeuclidiană, materie și antimaterie, și primește cea mai neașteptată definiție – mai precis, „definiția cea mai exactă a monahismului”. Monahismul e „lumea lui Non-A, a geometriei neeuclidiene și antimateriei; [...] lumea opusă celei obișnuite” (Steinhardt, 2008b: 88).

Vorbind despre Lucian Blaga și despre rostul luminii, spune că poetul a anticipat teorema lui Gödel – „că lumina, pe măsură ce biruie, adâncește și lărgeste umbra din jurul ei” (Steinhardt, 2012b: 339).

În una dintre predici, „Lumina lumii”, nu uită să-i enumere și să-i proclame „pe marii fizicieni, matematicieni și astrofizicieni ai veacului nostru – dintre cei mai mari – care n-au șovăit să-și mărturisească azeziunea la credința în Dumnezeu (Einstein, Schrödinger, Hoyle, de Broglie, Heisenberg, Plank...)” (Steinhardt, 2012b: 269), iar când predică despre cosmos, nu uită să-l pomenească pe Ștefan Lupașcu.

Îi laudă pe iezuiți pentru că, la rîndul lor, l-au susținut și l-au apărat pe Galilei, găsind temeiuri de credință și atitudine în ceea ce privește preocupările lor pentru științele pozitive: matematici și astronomie.

N. Steinhardt este interesat – cu o acribie fenomenală – de tot ceea ce poate susține din perspectiva științei credința în Dumnezeu.

Eseistica lui Steinhardt propune această „luptă” prin intermediul unei formule viabile: teologie-literatură-știință, o triadă, de fapt, chemată să demonstreze că tainele lumii în care trăim pot fi totuși descifrate, pot fi precizate, *intimitatea cu misterul* poate fi dezvăluită.

Bibliografie

- Ardeleanu, George. 2010. *Un european: N. Steinhardt*, în N. Steinhardt, *Între viață și cărți*, Iași: Polirom
- Bonhoeffer, Dietrich. 2009. *Costul uceniciei*, traducere de Ligia Taloș, Cluj-Napoca: Peregrinul
- Chirilă, Ioan, *Dia-logos-ul ființării*, în „Verso”, Dosar știință și religie, anul 3, nr. 40-41, 1-31 iulie, 2008, p. VII
- Cristea, Valeriu. 1992. *A scrie, a citi*, Cluj-Napoca: Dacia
- Frossard, André. 1992. *Întrebări despre Dumnezeu*, traducere de Irina Eliade, București: Humanitas
- Gingerich, Owen. 2010. *Universul lui Dumnezeu*, traducere de Viorel Zaicu, București: Curtea Veche
- Marion, Jean-Luc. 2000. *Crucea vizibilului. Tablou, televiziune, icoană – o privire fenomenologică*, traducere și postfață Mihail Neamțu, cuvînt înainte de Ioan I. Ică, jr., Sibiu: Deisis

- Nicolescu, Basarab, Magda Stavinschi (eds.). 2002. *Știință și religie, antagonism sau complementaritate?*, București: Eonul Dogmatic
- Paleologu, Alexandru. 1983. *Alchimia existenței*, București: Cartea Românească
- ***. 2003. *Psaltirea Proorocului și Împăratului David*, Iași: Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei
- Sfântul Grigorie de Nyssa. 1998. *Scrieri*, vol. II, în PSB, traducere și note de pr. prof. dr. Teodor Bodogae, București: EIBMBOR
- Steinhardt, N. 2008a. *Jurnalul fericirii*, argument de P.S. Justin Hodea Sigheteanul, ediție îngrijită, studiu introductiv, repere biobibliografice și indice de Virgil Bulat, note de Virgil Bulat și Virgil Ciomoș, cu „Un dosar al memoriei arestate” de George Ardeleanu, Mănăstirea Rohia, Iași: Polirom
- Steinhardt, N. (Monahul Nicolae Delarohia), 2008b. *Dăruind vei dobândi. Cuvinte de credință*, ediție îngrijită, note, studiu introductiv și referințe critice de Ștefan Iloaie, repere biobibliografice de Virgil Bulat, indici de Macarie Motogna, Mănăstirea Rohia, Iași: Polirom
- Steinhardt, N. 2012a. *Incertitudini literare*, Iași: Polirom
- Steinhardt, N. 2012b. *Monologul polifonic*, Iași: Polirom
- Ward, Keith. 2010. *Marile întrebări din știință și religie*, București: Curtea Veche

Ne.

neg. sec. XV

- Wittgenstein: nu putem controla logică esențiale
- Gödel: nu putem controla logică matematică.
- Heidegger: nu putem controla rațional fiind.
- Nu putem controla logică istorică, politică.

- Ce este lupta lui Iacov în general?

Este intimitatea cu misterul. Nu trăim

la trântă, la necăierare cu misterul.